

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
Hittudományi Kar
Hittudományi Doktori Iskola

Ordo in Purificatione Sanctæ Mariæ

**Mária tisztulásának ünnepe a középkori Esztergom liturgiájában
A gyertyaszentelés és a processzió szertartása**

Írta
Józsa Attila

PhD értekezés

Témavezető:
Dr. Török József professzor,
tanszékvezető egyetemi tanár

BUDAPEST 2009

Összefoglaló

A disszertáció elsődleges és fő célkitűzését a középkori Magyarország liturgiájának (1000–1630) vizsgálata képezte, annak is az egyik részlete, az esztergomi rítus *Ordo in Purificatione sanctæ Mariæ* szertartása, a gyertyaszentelés és processzió volt a vizsgálat fő tárgya. Az Esztergomi Érsekség a középkori Magyarország jeles egyházi központja, rítusa a középkori Magyarország legjelentősebb rítusa volt.

A dolgozat első fejezetében összefoglaltuk a Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepére vonatkozó szakirodalmat, valamint bemutattuk a dolgozat munkamódszerét. Az esztergomi rítust tartalmazó forrásokból ki kell gyűjteni a gyertyaszentelés ordóját, és egybe kell vetni a teljes szertartást további magyarországi forrásokkal, valamint a szomszédos területek és a magyarországi liturgia lehetséges forrásterületeinek ordójával. A dolgozatban használt kéziratok és nyomtatott források jegyzékét és a dolgozat során használt rövidítésüket a bibliográfiában közöltük.

A dolgozat második fejezete röviden felvázolta a Mária tisztulása ünnep liturgiátörténetét. A szentírási alapok, az ünnep jeruzsálemi eredete és keleti elterjedése bemutatását az órómai liturgia forrásainak ismertetése követi. Róma a VII. században fogadta be az ünnepet, ennek nyomán van a szakramentáriumokban és a római ordókban is, az ünnephez stációk, gyertyás, bűnbánati processzió tartozott. A posztkaroling időszak a gyertyaszentelés cselekményével és imádságaival gazdagította az ünnep tartalmát, ezek az imádságok a IX. század második felétől kezdenek felbukkanni a liturgikus könyvekben. A középkori frank-római liturgia változataiban változatos processziós és gyertyaszentelő rendtartások alakultak ki, ezek a következő főbb típusokra oszthatók: a Német-római Pontifikále ordója, a kuriális rítus szertartása, monasztikus konszuetódók processziói és monasztikus források gyertyaszentelői, a frank-római liturgia egyházmegyes változatai, amelyhez tartozik az 1001-ben alapított Esztergomi Érsekség középkori rítusa és gyertyaszentelője is. A második fejezetben bemutatásra kerül az ünnep újkori li-

turgikus alakulása is, de röviden teret szenteltünk a középkori liturgia-magyarzatoknak, homíliáknak és szermóknak is.

A harmadik fejezet bemutatja a középkori esztergomi rítus azon forrásait, amelyek tartalmazzák a gyertyaszentelőt. A nyomtatott esztergomi misekönyv húsz kiadásából kilenc kiadást, a nyomtatott esztergomi obszekviále öt kiadásából, két kiadást vizsgáltunk meg. Gyertyaszentelőjüket két apróságot leszámítva megegyezik. A középkorvégi állapotot időben visszafele tekintve egybevetettük az esztergomi rítushoz tartozó, vagy ahhoz közel korábbi századok kéziratos forrásaival. Ezek alapján bemutattuk az esztergomi szertartás szerkezetét, elhelyeztük a középkori esztergomi székesegyház liturgikus topográfiájában.

Az esztergomi rítusú könyvek mellett a szertartást a Pozsonyi Társaskáptalan, a zágrábi és magyarországi pálos liturgia gyertyaszentelésével is egybevetettük, ezek ugyanis szoros kapcsolatban vannak az esztergomi rítussal.

További magyarországi szerkönyvekkel, az egri püspökség területéhez köthető könyvekkel, a *Missale Quinqueecclesiense 1499*, a bizonytalan provenienciájú magyarországi *Missale Minorum Ultramontanorum 1480* szövegével és további más rítusú, de magyarországi használatú forrásokkal is egybevetettük az esztergomi szertartást.

A magyarországi források után Prága, Olomouc, Krakkó rítusával, de Aquileia, Salzburg, Regensburg, Passau, Freising, Köln, Eichstätt Augsburg, Konstanz, Minden, Trier, Liège, Naumburg, Meissen forrásaihoz viszonyítva vizsgáltuk az esztergomi gyertyaszentelést és processziót. Az eddigi kutatások szerint ugyanis a magyarországi liturgia keletkezésénél több forrásterület hatásával lehet számolni.

Az egybevetések gyümölcseként megmutatkoztak az esztergomi szertartás jellegzetességei, amelyek érintik a szertartás szerkezetét, imádságait és énekrendjét is. A forrásfeltárás eredménye a függelékben közölt huszonegy gyertyaszentelő szertartás. A magyarországi források mellett a közép-európai régió forrásai közül a prágai, olomouci, krakkói, salzburgi, regensburgi, meissen, trieri, aquileiai gyertyaszentelő anyag jelenik meg itt. A dolgozat további hozadékanak lehet tartani az egyes

gyertyaszentelő imádságok magyarországi és nemzetközi forrásaira vonatkozó adatok egybegyűjtését és közlését a függelékben.

Az összehasonlító munka során kimutatást nyert a későközépkori esztergomi gyertyaszentelő tipikus szertartása, s ennek a szertartásnak a bennfoglalt jelenléte a XII. és XIII. századi korai forrásokban, amelyeket a Hartvik-agenda pontificalis és a Pray-kódex szakramentáriuma képviselnek. Vagyis a jellegzetes esztergomi gyertyaszentelő szertartás a magyarországi liturgia korai rétegéhez tartozik.

Az összehasonlításból szépen kitűnik az esztergomi gyertyaszentelő jelenléte a magyarországi pálos liturgiában és a zágrábi forrásanyagban. Megmutatkoztak az esztergomi gyertyaszentelő különböző változatai. Bebizonyosodott, hogy Esztergom a cseh és morva, valamint a krakkói forrásokhoz képest is önálló gyertyaszentelő szertartással rendelkezik, de a salzburgi, mainzi, kölni, trieri egyháztartományok vizsgált forrása-ihoz képest is önálló.

Az esztergomi gyertyaszentelő forrásait keresve, bizonyos, hogy Esztergom esetében nem a Német-római Pontifikále szertartásának egyszerű átmásolásáról vagy enyhe módosításáról van szó, erre inkább a prágai és olomouci szertartások, és némely német egyházmegyes szertartások (pl. Passau) mutatnak szép példát. Bizonyosan más források is, monasztikus hagyományok, de a német területeken túlmutató források is közrejátszottak az esztergomi gyertyaszentelő ordó kialakulásánál. Ezeknek a más forrásoknak a felhasználása az esztergomi rítus jellegzetes jegyeinél észlelhető.

Az összehasonlítások során megmutatkoztak az esztergomi ordó jellegzetes jegyei: mindig tartalmaz tűzszentelést, a benedikciók és antifónák tipikus sorrendben következnek, ezek váltakozó elhelyezése is figyelemreméltó. Az imádságok közül kiemelkedik a *Quia per serenissimam* gyertyaszentelő prex-prefáció következetes alkalmazása.

A *Quia per serenissimam* legkorábbi ismert előfordulása a mainzi St. Albán monostor X. századi rituále-processzionále (CodVind 1888) kéziratában található. Előfordul Sankt Gallen monostorának kódexében (CodSang 338. XI. s), de Trier, Naumburg és Meissen könyveiben,

Regensburg obszekviáléjában, Aquileia agendájában orációként, de a lengyel források (Krakkó, Poznan, Gniesno, Wroclaw) forrásai is rendszeresen tartalmazzák. Az esztergomi szertartás azonban egészében mindezekről különbözik és egyénített. A gyertyaszentelő imádságok sorrendje tekintetében közelebbről Trier, Meissen, kicsit távolabbról Regensburg, Aquileia köre vizsgálendő. A benedikciók és az ünnep teljes antifónáinak váltakozó elrendezése a magyarországi források és Esztergomnak jellegzetessége, külföldön alig lelni párhuzamát. A processziós énekrend tekintetében Esztergom szintén nem elterjedt utat követ, a *Quod chorus vatum* himnuszt énekelteti elsősorban és következetesen a processzióban, a klasszikus processziós antifónák, az *Ave gratia plena*, *Adorna thalamum*, *Responsum accepit Symeon* az esztergomi rítusban következetesen a benedikciók közé ékelődnek.

A tűzszentelő imádság az a következő pont, amely megint csak egy másikfajta forráscsoport hatását tükrözheti, ennek a forráscsoportnak a meghatározása jelenleg nem lehetséges, de a tűzszentelést tartalmazó források adatainak egybegyűjtésével megkezdődött, a német, cseh, lengyel források nem ismerik, a posztkaroling lotharingia, nyugati frank, későbbi francia területek, de Katalónia, Westminster több forrásáról tudni, hogy tartalmazzák a tűzszentelést.

Munkánk során felfigyeltünk egymáshoz hasonló szertartást tartalmazó magyarországi forrásokra (MNZagr-MQ1499, MNStr MPos „H” Miskolci-misszale). A központi esztergomi rítus gyertyaszentelőjétől egyénibb arculatú egyéb szertartások is léteztek (Missale Minorum Ultramontanorum).

Felfigyeltünk a *Quia per serenissimam* prefáció bővebb szövegére a *Missale Quinqueecclesiense* 1499 anyagában, valamint a *Missale Minorum ultramontanorum*-ban, ezekben két gyertyaszentelő prefáció szöveg ötvöződik (*Quia per serenissimam* és *Fons et origo*).

A dolgozat negyedik fejezete az ünnep tartalmi vonásait mutatja be az esztergomi liturgikus szövegek alapján. Kitér a szentmise liturgikus szövegeire, a processzió jelenségére, a gyertyaszentelésre mint szentelményre, valamint a világosság motívumára.

A zárófejezet összefoglalja a kutató munka eredményeit és a kutatás lehetséges irányait. Szükségesnek látszik a jövőben a processziós szertartások rítusainak teljességre törekvő feltárása, amely elvezethet a *Corpus ordinum in Purificatione sanctæ Mariæ*, és a *Corpus benedictionum candelarum in Purificatione sanctæ Mariæ* elkészítéséhez.

A kutatások az egykori történeti valóság feltárását, a római liturgia középkori szakaszának jobb megismerését, a római rítus ünnepének jobb megértését szolgálják.

Resume

The primary objective of our paper was to examine the liturgy of medieval Hungary (1000-1630), particularly the rite of Esztergom i.e. the ceremonies of *Ordo in Purificatione sanctæ Mariæ*, the Blessing of the Candles, and its procession. This rite was the most considerable rite of the medieval Hungary with its eminent religious centre Esztergom.

In the first chapter the specialized literature referring to the celebration of the Feast of the Purification of Virgin Mary or Candlemas was summarized, then we presented the procedure of our paper. We had to collect all the *ordos* of the Candlemas from the sources containing the rite of Esztergom and collate them with other Hungarian sources and *ordos* of neighbouring regions. The list of manuscripts and printed sources, and their abbreviations mentioned in our work can be found in the Bibliography.

The second chapter gives an outline of the liturgical history of the Feast of the Purification of Virgin Mary or Candlemas. The scriptural bases, the feast's origin from Jerusalem and its eastbound spread described in the old Roman rite follows. Rome accepted the feast in the 7th century as we can trace it in the sacramentaries and Roman *ordos*. A penitential procession with stations and candles was the part of the feast. In this Post-Carolingian period the contents of the feast were enriched by the acts and prayers of the blessing of the candles. These prayers appeared in liturgical books in the second half of the 9th century. Various processions and candle-blessings were worked out in the medieval Frank-Roman liturgy. These can be divided into the following main types: the *ordo* of the German-Roman pontifical, the ceremony of the curial rite, the procession of the monastic *consuetudos*, and the candle-blessings of the monastic sources, the Frank-Roman liturgical variations, whereto the medieval rite of the Archdiocese in Esztergom, founded in 1001, and its candle-blessing belong, too. In the second chapter we presented the feast's new

developments, nevertheless the medieval liturgical explanations, homilies and ceremonies were briefly dealt with.

The third chapter introduces these sources of the medieval rite of Esztergom, which contain the candle-blessing. We have examined nine editions of the Esztergom missals out of the twenty and two printed *obsequials* out of the five. Apart from two slight differences, their candle-blessings are the same. Later we collated the conditions of the end of the medieval ages with the manuscripts and some other similar sources belonging to the rite of Esztergom. Through them, the structure of the rite of Esztergom was introduced and placed in the liturgical topography of the medieval cathedral of Esztergom.

Besides the books on the rite of Esztergom the ceremony was collated with the candle-blessing liturgy of the church chapter of Pozsony, of the diocese Zagreb and the Paulite liturgy in Hungary. These sources are in a close relationship with the rite of Esztergom. Further collations were made with other Hungarian rituals, books from the episcopate of Eger, with *Missale Quinquecclesiense 1499*, with *Missale Dominorum ultramontanorum 1480* and with further sources of different rituals used in Hungary.

After the Hungarian sources, we examined and collated the rituals of Esztergom with the sources of the Prague, Olomouc, Krakow, Aquileia, Salzburg, Regensburg, Passau, Freising, Köln, Eichstätt, Augsburg, Konstanz, Minden, Trier, Liège, Naumburg, Meissen, Schwerin.

According to the researches so far, we have to reckon with the influence of different sources.

As the outcome of our comparisons, we can notice the characteristics of the ceremony, its structure, the prayers and the songs of the ceremony. As the result of exploring the sources, twenty-fourth candle-blessing ceremonies can be found in the Appendix.

Besides the Hungarian sources, some other candle-blessing material can be also found there from places like Prague, Olomouc, Krakow, Salzburg, Regensburg, Meissen, Trier, Aquileia. As for the avails, we can mention the collection and publication of the candle-blessing

prayers, and the references on the Hungarian and international sources in the Appendix.

After the comparison we can see the presence of the typical ceremony of the late medieval candle-blessing of Esztergom and the presence of this ceremony in the 12th and 13th century, which are represented by the Hartvik-agenda pontificals and the sacramentary of the Pray-codex. This means that the candle-blessing ceremony of Esztergom belongs to the early layers of the Hungarian liturgy.

The presence of candle-blessing is also visible in the sources from the Paulites of Hungary and Zagreb. Different variations and short forms are described. Compared to the Czech, Moravian, and Krakowian sources, it was proved that Esztergom had its own individual candle-blessing. What is more it was individual compared to the archdioceses in Salzburg, Mainz, Köln and Trier.

After searching for the sources of candle-blessing of Esztergom, it is evident now that in the case of Esztergom it is not about the mere copying or altering the ceremony of the German-Roman pontificals. The ceremonies in Prague and Olomouc and some German ceremonies (e.g. in Passau) are good examples for this phenomenon. It is probable that other sources, monastic traditions and sources pointing beyond the German areas played a great role in forming the candle-blessing *ordo* of Esztergom. They can be observed with the characteristic signs of the rite of Esztergom. These characteristic signs are: fire consecration is always included, the benedictions and antiphonies come in due succession, and their alternating positioning also deserves attention. *Quia per serenissimam* is an outstanding prayer, a consequent application of the candle-blessing *prex-prefacio*.

The first mention of *Quia per serenissimam* can be found in the manuscript of the 10th century processional (CodVind 1888) of the St Alban Monastery in Mainz. It can be found in the codex of Sankt Gallen Monastery (CodSang 338. 11th c.), in books in Trier, Naumburg and Meissen, in the *obsequial* of Regensburg, as an *oracio* in the Agenda of Aquileia, what is more, the Polish sources

(Krakow, Poznan, Gniesno, Wroclaw) regularly contain it. The rite of Esztergom differs from all of them in its entirety, and is individualized. Regarding the sequence of prayers of the candle-blessing ceremony, the ones in Trier, Meissen, Aquileia and Regensburg can be examined. The alternating positioning of benedictions and important antiphonies are typical for the Hungarian sources and for Esztergom. Parallels abroad can hardly be found. Regarding the processional sequence of songs, Esztergom does not follow a common path either. The hymn *Quod chorus vatum* is sung first of all and consistently in the procession. The classic processional antiphonies *Ave gratia plena*, *Adorna thalamum* and *Responsum accepit Symeon* come between the benedictions consistently again in the rite of Esztergom.

The fire consecration prayer is the next point reflecting the influence of another source, but the specification of this source is currently not available. However, the gathering of the sources of fire consecration has begun. In spite of the fact that the German, the Czech and the Polish sources are not familiar with this consecration, the Post-Carolingian Lotharingia, the Western Frank, later French regions, Catalonia and Westminster provide sources containing fire consecration.

During our research we noticed some Hungarian sources containing similar ceremonies (Missale Notatum Zagrabiense Missale Quinqeeclesiense 499, Missale notatum Strigoniense Miskolcimissale Missale Poseniense H). They have a more individual aspect compared to the candle-blessing of the central rite of Esztergom (Missale Dominorum Ultramontanorum) We also noticed the detailed text of *Quia per serenissimam* in *Missale Quinqeeclesiense 1499* and also in *Missale Dominorum Ultramontanorum*. In both of these texts two candle-blessing *prefacios* are combined (*Quia per serenissimam Fons et origo*).

The fourth chapter of the dissertation presents the content features of the feast relying on the liturgical texts from Esztergom. It also deals with the liturgical texts of the Holy Mass, with the phe-

nomenon of procession, with the candle-blessing as a consecrating process, and with the motive of light.

The concluding chapter summarizes the results and the possible further aspects of the research.

In the future it seems to be necessary to make efforts to reveal entirely the rituals of processional ceremonies, which could take us to forming the *Corpus ordinum in Purificatione sanctæ Mariæ*, and the *Corpus benedictionum candelarum in Purificatione sanctæ Mariæ*.

All this research serves the exploration of the former historical history, the better understanding of the feast of the Roman rituals and we become better acquainted with the medieval roman liturgy.

